

Türküstan

www.turkustan.az

**Aydın
Qasımlı**

*Filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru*

Bizim yazar

(əvvəli ötən sayımızda)

Farabi fəlsəfəsinə görə "Varlıq" anlayışı digər bütün anlayışlardan öncə gəlir. Varlıq son dərəcə özünə bağlı olduğu üçün başqa ünsürlərə qarışmaz. Varlığın tam şəkildə anlaşılmasına imkan verməməsinin səbəbi də məhz budur. Farabinin metafizik fəlsəfəsinə dərinləndirən anlamaq üçün onun açar kimi işlətdiyi "Mümkün varlıq" ("Mümkün ülvü-cud") və "Mütləq varlıq" ("Vacib ülvü-cud") terminlərini düzgün anlamaq lazımdır. Farabiyə görə dünyada var olan şeylərin hamısı "Mümkün varlıq"lardır, yəni "Mümkün varlıq"ların var olmaları da mümkündür. Çünki "Mümkün varlıq"ların var olması üçün "Mütləq varlığa", yəni Tanrıya möhtacdırlar. Farabiyə görə "Mütləq varlıq" isə yoxluğu əsla düşünülməyən, özü özünə var olan, əzəli və əbədi varlıqdır. Bu əzəli və əbədi varlıq Tanrıdır.

Farabiyə görə Tanrı "İlk mövcud, ilk səbəb, yoxluğu düşünülə bilməyən ən yetkin, ən mükəmməl varlıq, ilk və mütləq xeyirdir. Heç bir varlıq ondan daha böyük və ya ona bərabər ola bilməz. Ona görə də insan sonsuz varlıq olan Tanrını mütləq qəbul etməli, ona şübhə etməməlidir. Farabi Tanrının varlığına inandığı üçün diqqətini daha çox Tanrının adları və sifətləri üzərində cəmləşdirmiş, "Quran"ın "Nur" surəsinə istinad edərək Allahın "Əvvəl, Axır, Zahir, Batin, Mütləq Haqq, Tək, Öz varlığını və bütün kainatı bilən, Hikmət və iradə sahibi, Kərim, Adil, Xaliq, Qadir, Cəmil" olduğunu, Tanrının yaxşılığını, həqiqətini və gözəlliyin qaynağı olduğunu üçün ibadətə layiq tək varlıq olduğunu söyləmişdir.

Farabi "İlk Səbəbi" qəbul etməklə həm də göstərmişdi ki, dünya maddidir, əzəli və əbədidir. Maddi aləm cisimlərdən, cisimlər də maddə və formadan ibarətdir. Şeylər maddə və formadan meydana gəlirlər. Maddə əslində bir güc və imkandır, lakin o ancaq forma qazandıqdan sonra var olur. Maddə ilə forma arasında qarşılıqlı bir əlaqə vardır.

Farabini məşğul edən fəlsəfi problemlərdən biri də Tanrının bilinə bilməsi problemidir. Bu təməl fəlsəfi problemə cavab tapmaq daima çətin olmuşdur. Farabiyə görə Tanrı ən yüksək kamal sahibidir. Belə bir vəziyyətdə əslində Tanrı haqqındakı insan bilgisi də mükəmməl olmalıdır. Lakin Farabi bunun belə olmadığını söyləyir. O göstərir

ki, əslində bilgi əksikliyi insanın həm də maddi varlıq olmasından irəli gəlir. Ona görə də insan maddəyə bulaşdığından o, Tanrını tam olaraq təsəvvür etmək qabiliyyətinə malik ola bilməz. Lakin bu, Tanrı haqqında heç bir təsəvvürə malik

məmiş, cismin bölünməsinə sonsuz hesab etmişdir. O göstərmişdi ki, cismin bölünməsinə yalnız düşüncəmizdə dərk edə bilərik.

Farabiyə görə cisim maddə və formadan ibarətdir. O parçalandıqda maddə və forması qalır, o, hələ yenə də cisimdir. Əgər forma itərsə, maddə də itir və əksinə, maddə itərsə, forma da itir. Atomu materiyanın başlanğıcı kimi götürənlərin fikri və mülahizələrini qəti şəkildə rədd edən Farabi öz sistemini yaratmış, materiya və zamanın əzəli və əbədi olduğunu söyləmiş və göstərmişdi ki: "Tanrı varlıqları yaratmayıb, bütün varlıqlar Tanrıdan yaranıb". Bununla da Farabi ilk dəfə olaraq din və fəlsəfə sistemlərini birləşdirərək özünün məşhur "İkinci təlim"

də irəli sürülən əsas məqsəd yetkin cəmiyyətin necə olması, hansı etik, əxlaqi və siyasi qayəyə dayanması, hansı ictimai prinsiplərlə yaşaması, cəmiyyətin sosial quruluşu, bu cəmiyyətdə fərdin yeri və vəzifələrini, bəşəriyyətə yeni gələcək cəmiyyətin necə qurulması və idarə olunmasını göstərməkdir. Farabi bütün bunları filosof-sosioloq kimi araşdırmış, əsərini "Fazil şəhər" adlandırmış, bu şəhərin timsalında yetkin toplum və ideal cəmiyyət modelini təqdim etmiş və bu yetkin toplumu idarə edəcək başçının məziyyətlərini göstərmişdir. Farabiyə görə bu ideal cəmiyyətin başçısı filosof olmalıdır. Bu başçı filosof eyni zamanda öz elinin yolunda ölümə belə hazır olmalıdır. Əgər o, öz ölümü ilə həmvətənlərinə x-

ona yorğunluq, iztirab verməməlidir. O, yemək, içmək və qadın düşkünü olmamalı, düzgünlüyü və doğru danışanları sevməli, yalana və yalançılara nifrət etməli, alicənab, ədalətli, mötədil xasiyyətli, böyük əzm və iradə sahibi olmalıdır ki, bütün varlığı ilə yüksək şeyləri arasın, axtarсын, tapsın, yaxşı bildiyi nə varsa onu həyata keçirsin, qorxaqlıq və yumşaqılıq göstərməsin.

(İqtibas Elçibəyin "Azərbaycandan başlayan tarix" əsərindən götürülmüşdür - A.M. Bax: göstərilən əsər, Bakı 2003, səh. 254-255).

Farabi göstərir ki: "Doğru düşünən və düşündüyünü yapmaq iradəsinə sahib olan insan azad insandır. Həm doğru düşüncədən, həm də iradədən məhrum olan insan heyvandır.

İkinci müəllim - Məşhur Türk filosofu Fərabî

Doğru düşünən, lakin iradəsi olmayan insan kölədir". Başqa deyim ilə: "Ağlı, iradəsi və cəsəti olan insan azad insandır. Ağlı, iradəsi olmayan, ancaq cəsəti olan insan heyvandır. Ağlı olan, lakin iradəsi və cəsəti olmayan insan kölədir".

Farabiyə görə elm və fəlsəfə ilə məşğul olanlardan bəziləri iradə və cəsətdən məhrum olduqları üçün onlar köləlikdə o biri insanlardan geri qalmazlar. Onların bilgilerindən fayda gəlməyəcəyi kimi, özləri də digər elm adamları üçün utanc gətirirlər. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: İbrahim Kafesoğlu, İslami Türk devletlərinin költür və teşkilat, Türk dünyası el kitabı, I cilt, Ankara 1992, səh. 370-371).

Farabi böyük bir filosof olmaqla yanaşı, həm də sözün həqiqi anlamında əvəzsiz bir məntiq alimi idi. O, məntiqə dair bir

Farabini məşğul edən fəlsəfi problemlərdən biri də Tanrının bilinə bilməsi problemidir. Bu təməl fəlsəfi problemə cavab tapmaq daima çətin olmuşdur. Farabiyə görə Tanrı ən yüksək kamal sahibidir. Belə bir vəziyyətdə əslində Tanrı haqqındakı insan bilgisi də mükəmməl olmalıdır. Lakin Farabi bunun belə olmadığını söyləyir. O göstərir ki, əslində bilgi əksikliyi insanın həm də maddi varlıq olmasından irəli gəlir. Ona görə də insan maddəyə bulaşdığından o, Tanrını tam olaraq təsəvvür etmək qabiliyyətinə malik ola bilməz. Lakin bu, Tanrı haqqında heç bir təsəvvürə malik olmamaq anlamına gələ bilməz. İnsan maddi əngəlləri aşılıb fikri və əxlaqi yetkinlikləri əldə edincə ağıl maddədən tam ayrılaraq bağımsızlaşır və beləliklə də mümkün olan ən mükəmməl təsəvvürə ulaşmış olur ki, bununla da Tanrının varlığını qəbul edir və xoşbəxtliyi əldə edir...

nəzəriyyəsinə yaratmışdır. Farabi fəlsəfə ilə İslam dinini birləşdirmiş, Platonla Aristoteli ayırmaqla təhlil etmiş, onların ziddiyyətlərini ortaya çıxarmış, idealizmlə materializmin kökünü araşdırmış, sonda belə bir sonuca varmışdı ki, idealizm və materializmin kökü yenə də metafizikaya, yəni yaradıcı qüvvəyə gedib çıxır. Sadəcə olaraq idealistlər və materialistlər yaradıcı qüvvənin mahiyyətini fərqli izah edirlər.

Farabinin Şərq və ümumən dünya fəlsəfəsinə gətirdiyi ən böyük yeniliklərdən biri də "Siyasi fəlsəfə"ni yaratmasıdır. Filosofun "Siyaset kitabı" və "Yetkin toplum" əsərləri sözün həqiqi anlamında ictimai-siyasi və fəlsəfi məna daşıyır. Bu əsərlər

yer verərsə, onda o, ölümü yaşamaqdan üstün tutmalıdır. Bu başçının bədəni sağlam, bütün bədən üzvləri yerli-yerində normal olmalıdır ki, üzünə götürdüyü vəzifəni yerinə yetirə bilsin. O, ona deyilən hər bir sözü yaxşı başa düşüb qavramalıdır ki, həm söyləyənin məqsədini, həm də deyilən sözün mahiyyətini olduğu kimi anlasın. Onun hafizəsi güclü olmalıdır ki, gördüyü, eşitdiyi, sezdiyi nə varsa yadda saxlasın. O, ayıq və iti düşüncəli olmalıdır ki, gördüyü hər şeyi bir anda fərqləndirib yerində həll edə bilsin. O, gözəl danışmağı bacarmalıdır ki, düşündüyünü dinləyicilərinə açıq çatdıra bilsin. Öyrənməyi və öyrətməyi sevməli, öznü buna alışdırmalı, öyrənmə və öyrətmə

sıra elmi əsərlər yazmışdır ki, bunlardan ən məşhuru "Məntiqə giriş" əsəridir. Farabiyə görə "Məntiq bizi bilinəndən bilinməyənə doğru aparır. Bilgi əldə etmə sayında doğrunu yalandan ayırmamıza yarayan yeganə yol da budur.

Farabi məşhur alman filosofu Kantın "Səfoğlun tənqidi" ilə bağlı irəli sürdüyü problemi ondan yüz illərcə öncə irəli sürmüş və məntiqi dəlillərə əsaslanaraq göstərmişdi ki: "Təbiətlə məşğul olan bir elm adamının gözündə bir şeyin varlığı o şeyin özündən başqa bir şey deyildir. Varlıq şeylər haqqında yeni bir bilgi önə sürən gerçəkliliklə ilgili bir kateqoriya sayıla bilməz".

(ardı gələn sayımızda)

Oxu, oxut, abunə ol!